

A NIELS-formula

Van-e létjoguk a „mély igazságoknak”?

Hévízi Ottó

*Filozófiai Intézet
MTA BTK*

A szerzőről

Hévizi Ottó (1959) MTA BTK Filozófiai Intézete, tudományos tanácsadó. Kutatási területe: filozófiatörténet (Kant, Kierkegaard, Nietzsche, Lukács), esztétika, etika. Legutóbbi fontosabb publikációi: *Idő és szinkretizmus. Állandó tekintettel Nietzschére*. Kalligram Kiadó, 2013, *Próbakövek. Van-e arany szabály ércnél maradandóbb?* Kalligram Kiadó, 2016, Kant és a „szellem gyötrelme”. Rémálom-nyomozás két szakaszban. *Híd*, 2016, (3) 63-83. A Tengelyi-alternance. *BUKSZ* 2015, 27: (1) 73-76., A Liget, a Sétány, a Csarnok és a Kert: A teóriastílusok iskolái és a periodicitáshipotézis. *Jelenkor: Irodalmi és művészeti folyóirat*, 60:(5) pp. 607-622. (2017)

Abstract

The NIELS-formula (Do „deep truths” have any raison d’être?)

Tomas Bohr, the grandchild of Niels Bohr, in his memory wrote about „a useful new expression” coined by his grandfather and his colleagues at the Copenhagen Institute, namely about the *deep truth*: „Usully, the opposite of something true is something wrong, but for a deep truth the opposite is also a deep truth. And the both aspects need to be included for a complete description.” By the way, he added, too: „Heisenberg believed that Niels Bohr was basically more a philosopher than a physicist”. My paper raises two questions in connection with this „useful” expression of Bohr: *deep truth*. How can we see the various grounds of philosophy and the various reasoning styles of science *as polymorphic parts* of a common universe? How can we allow to be true these philosophical grounds and reasoning styles *simultaneously*?

Hévizi Ottó: *A NIELS-formula (Van-e létjoguk a „mély igazságoknak”?)*

Mindnyájan tévednek, mégpedig annál
veszedelmesebben, minthogy mindegyikük egy
igazságot vall, tehát nem az a hiba, hogy valami téveset
fogadnak el, hanem az, hogy nem ismernek el egy
másik igazságot.
(Pascal)

Úgy találtam, hogy az iskolák többségének javarészt
igaza van abban, amit állít, de abban már nem annyira,
amit vitat.
(Leibniz)

non omnis fert omnia tellus
[a föld nem hoz meg mindenütt mindent]¹

1. *Narratív proológ*

A NIELS-formulával csak előadásom végén állhatok elő. Ezért, cserében a késelemért, illik előre bocsátanom mondandóm konklúzióját. Az alcím-kérdésre – Van-e létjoguk a „mély igazságoknak”? – válaszom az, hogy igen: a filozófiánál és a tudománynál *alapjában véve*, vagy pontosabban, *alapjaikat tekintve*, meglehet, csak a „mély igazságoknak” van létjoguk. És most kezdem az elején, egy narratív prológgal.

Ez év júniusában hallgatók egy érdekes filozófiai előadást. De egy idő után azon kapom magam, hogy csak fél füllel. Hallgatom ugyan kiváló kollégám, Tózsér János szellemes és tőle megszokott módon provokatív beszédét, de sajnos mégsem tudom átadni magam a gondolatok követése adta élvezetnek. Nem mintha az előadó mondandója homályos volna. Beszédének van tétje, veleje; van biztos kiindulópontja, amely logikusan vezet el bizonyos következtetésekhez. Nincs ezzel semmi baj. Velem van baj, aki balszerencsémre leragadok az előadás elejénél, s mi tagadás, beleveszve találok magam a kiindulópont „mély igazságában”.

Akik most a „mély igazság” frázist hallva sietnek kaján iróniát orrontani, tévednek. Az iróniáról már a romantika tudta, hogy minden meghasonlási látszata ellenére a fölény

---

· Az előadás rövid változata elhangzott 2017. november 17-én *A tudomány egy szabad társadalomban* című konferencián.

¹ Valószínűleg Erasmustól eredő, később elterjedt szólás, amely Vergilius 4. *eklogájának* aranykort evokáló, híres sorát (*omnis fert omnia tellus*, „a föld meghoz mindenféle mindent”, Lakatos István ford.) tagadólag parafrázeálja (*nec omnis fert omnia tellus*, a föld nem hoz meg mindenütt mindent, Erasmus: *Libri Antibarbarorum* 83, 534). A szólás már a 17. sz. elején a mottóként idézett formában (*non omnis fert omnia tellus*) tűnik fel pl. a jeles leuveni humanistánál, Nicolaus Vernulaeusnál (Nicolas de Vernulz). 18. századi elterjedtségére példát hoz Ernst Cassirer is *A felvilágosodás filozófiájában*. Magyar szövegekben a 19. század első felétől kezdik idézni.

attitűdje. Aki ironizál, *fölébe kerekedik* a dolognak. Ellenben az az örvény, mely engem fenyeget június derekán egy nívós filozófiai előadást hallgatván, ellenkezőleg, *lefelé*, a „mély igazságok” mélye felé sodor.

Az előadó ugyanis egy magától értetődőnek mondott igazsággal kezdi a mondandóját. *a filozófia episztémikus vállalkozás*. Értsd: benne a tudás, az igaz ismeret megszerzésére megy ki a játék. *Mélyen igaz*, bölintok magamban. De hallván az előadótól, hogy a filozófia „főútja” már csak ezért is az analitikus irányzat, és a többi út csak „leágazás”, a mélyen igaz kiindulópont mellé hirtelen odakívánkozik bennem egy másik is. (Zárójelben: ekkor még úgy tűnt, vele fogok vitatkozni, és nem, mint később kiderült, magammal.)

Szóval, mondom magamban: miért ne lehetne a filozófia-vállalkozások éppily mélyen igaz célja a szilárdnak gondolt bizonyosságaink elvesztése? Miért ne jelentene ilyen célt mondjuk visszajutni a szókratészi nemtudásig, a szkeptikus apóriáig, a cusanusi *docta ignorantia*ig, netán egy őstényig vagy őselvig, amely minden episztémikus tudást fölülírhat? Régiesen, *cur-potius-quam* szépséggel szólva: miért volna a filozófia célja inkább a tudás, mint a nemtudás: elérve az episztémé tudásának határához vagy eredeztetőjéhez, vagyis ennyiben érintve valami rajta-túlit is?

De még ha csak ez a kettő volna! Mert lehet, tünődöm tovább, hogy mélyen igaz filozófiai célból akad harmadik is. Hisz meglehet, hogy a filozófia célja időleges és esetleges. Ekkor viszont ez a cél nem a biztos, igaz tudást, és nem is örök ősforrását vagy végpontját, a nemtudást fedi, hanem egy harmadikat: a mindig csupán alakulóban levő tudás *viszonylagosságát*, a tudás szakadatlan vonatkoztatottságát, úton-létét, köztességét – a *dialogosz* (dialógus) elvétől egészen a dekonstrukció radikálisabb elvéig.

Mi több, egy negyedik mélyen igaz cél is felsorakozhat melléjük. Mert honnan veszem, hogy a filozófiának egyáltalán van célja? Lehet, hogy egy nagyobb szabású, cél nélküli játékra tanít. Vagy a cél híján való létezés rettenetével szembesít. Ám ha így van, akkor célja, mértéke épp a célmentesség lesz, az antropomorf céltudat visszavétele, amely a dolgok és tettek megfontolandó határára int. Ez esetben a filozófia-vállalkozások célja nem az igaznak elismert, nem az elsőnek vagy végsőnek hitt, és nem is a relációkból kifejlő tudás elérése. Hanem az *üdvös* tudásé, az ún. meliorikus (jobbító, létesülő) igazság tudásáé, ahogy a pragmatizmus ősatyái mondták, akik az „emberi, túlságosan is emberi” célok igazságát, mint amilyen például a vallási is, együtt akarták elismerni a tények igazságával.

Ha tehát tudás-célzatú vállalkozásnak vesszük a filozófiát, ez a céltételezés elforoghat arra is, hogy a filozófiát az igaz tudás elérése *mellett* a nemtudásra, a viszonylagos tudásra vagy éppenséggel a célkorlátosságra való ráébresztésnek fogjuk fel. Így viszont ezek a célok

más-más filozófiai irány felé fordítanak, és, mintha örvénybe jutnánk velük, mind a *saját talapzatuk* felé húz le bennünket: az analitikus filozófia alapja mellett a fenomenológia, a dekonstrukció vagy a pragmatizmus gondolati alapja felé.

Figyelmem itt kanyarodott el más felé, mint az előadóé, aki már javában a filozófiai főút igazolása felé tartott; tanulságos érvei egyikére később visszatérek. Én viszont a gondolati alapok fölötti örvény láttán sajnós más körül kényszerültem körözni. Egy régi reményem körül: hogy talán lehetséges olyan tágas és sokarcú filozófiaképben gondolkodni, ahol is a filozófiai irányok eltérő alapjai egyenrangúaknak mutatkozhatnak. De Tözsér előadását hallva kérdéseim itt vettek kétkedő kanyart, és csapódtak vissza rám. *Tényleg képes volnék-e az eltérő alapokat együtt és egyszerre igazaknak tartani?* Egyáltalán: hogyan néz ki a filozófiai alapoknak ez a (Merleau-Ponty kedvelt jelzőjével élve) *polimorf* tere, és ez a sokalakúság vajon érinti-e a tudományt is? A filozófiák alapjaira és a tudományos érvelések fundamentumaira nézve tényleg fennállhat-e az *igazságok nivelláltsága és ekvivalenciája?*

2. Egy kérdés védelmében

Egy megoldandó problémánál előbb érdemes ellenőrizni, hogy a magvát alkotó kérdés valóban kérdés-e. Ezt az intelmet annál is inkább érdemes megszívlelnem, mert az előadás-hallgatással épp nem elfoglalt, *másik* fél fülem szinte hallja a hangos ellenvetéseket. Négy irányból is. Mind azt mondja, hogy *nem kell ide megoldás, mert nincs is probléma.*

Az *első irányból* érkező hang szerint kár a szócséplésért, mert a filozófia minden igaz tudásnak a kánonja volt és marad örökre; más irányzatok is csak ezt keresik a maguk módján, szolgalmi utakon, tévutakon és kerülőutakon át. A *második irányból* jövő hang szerint viszont azért nem kiált itt megoldásért semmiféle probléma, mert a filozófiai alapok mindig is teljesen különböznek, szigetszerűen külön állnak; a sajátját szigetét lakó filozófus pedig úgysem ért egy kukkot sem a másik szigeten lakó társa beszédéből. A *harmadik irányból* jövő hang ellenben a végső összebékülés ígéretét hirdeti. Mondván: az igaz tudást tudományos értelemben tudjuk, a nem-tudásunkat tudni akaró bizonyosságigény viszont személyes létünk, azaz perszonalitásunk óhatatlan velejárója, az üdvös igazság az erkölcsi-vallási tudás pillére, míg időleges- esetleges tudásunkban történeti létünk tudatosul. Ezek a tudások tehát egybeillenek, és végül ki is fogják egészíteni egymást; nincs velük semmi (megoldandó) probléma. Amiként a *negyedik égtáj* felől jövő hang szerint sincs, mondván: úgyis mindig az

lesz az igazságunk, amelyet épp akaratunk diktál, vagy aminek választására tudatos akaratunk dacára is ösztönösen hajlunk.

Igen eltérő megfontolásoknak ad hangot ez a négy szólam: az *unicista*, az *agnosztikus*, a *teleologikus* és az *eklektikus* alapállás hangja. De egy dologban közösek. Mind azt állítja, hogy nincsen megértési tennivalónk a filozófiai alapok radikális különbsége ügyében. Nincs, mert a különféle alapú filozófiák *vagy* örökké az egy-igaz tudás keresői voltak és maradnak; *vagy* különállva úgysem lehet soha tudás-felületük egymáshoz, *vagy* végül úgyis a tudás-teljesség egybeillő részei lesznek, *vagy* tudásunk mindig is a tudatos és tudattalan akarat *ad hoc* útjain lel neki tetsző igazságot magának.

Levetni a vállunkról a vizsgálódás terhét egy nehéz filozófiai kérdéssel szembesülve: ilyen döntés csak alapos megfontolás után hozható. A könnyű megoldásokkal szembeni ésszerű kétely is azt kívánja tehát, hogy ne siessünk napirendre térni az eltérő filozófiai alapok közt örvénylő igazság problémája fölött.

3. *Stílusok és alapok polimorfija*

Örvényekről tudni, hogy közepük mozdulatlan. A *miben is kételkedem* kérdést talán mindig ott érdemes megfogni, hogy *miben nem*. Az alapok sokalakúságát érintő kételyem, ahogy látom, csak elfogadhatóságukra irányult: hogy képes vagyok-e együtt, egyszerre igaznak tartani őket. De arra nem, hogy ez a polimorfia fennáll náluk. Így hát előadásom kiindulópontjaként az kell, hogy legyen, miért gondolom, hogy *több-alapúság* jellemzi mind a filozófiát, mind a tudományt.

A filozófiai hagyomány meghatározó irányainak alapja azt ütközteti ki, hogy mi az az elsődleges értelmi művelet (Descartes), *a priori* séma és analógia (Kant), első mozdulat (Nietzsche) és első rend (Zalai), melynek tekintélyét az adott irány hívei a saját igazságaik hitelesítésénél leginkább fogadják el. Ez a ráhagyatkozás dönt abban, milyen látásmódkeretben gondolkodunk, milyen észjárást követünk, vagy, Richard Swedberg szavával, milyen „*teoretizálást*”² preferálunk.

---

² „A teoretizálás elsősorban folyamat, a teória pedig ennek végterméke. Nyilvánvalóan egymáshoz tartoznak és komplementerek egymással.” Richard Swedberg: „Theorizing in sociology and social science: turning to the context of discovery”. *Theory & Society* 2012. 1. sz. 2. o. Swedbergnél a különböző stílusú teoretizálás aktív, mégis döntően kontemplatív előkészületi vizsgálódási folyamata (*prestudy*) a felfedezéseknek. Ez a folyamat indukciók, dedukciók, általánosítások, modellképzések, analógiák sajátos stílusú láncolatán át vezet oda, hogy a benne idővel csíra gyanánt felbukkanó vagy akár végig meglevő teóriaelemek teóriává álljanak össze.

Van, akinél egy nézet addig nem számít igaznak, amíg nem talál hozzá szabályt, kánont, logikát. Van ellenben, aki az igazsághoz elsődlegesen nem normát követel, hanem eredzetető forrást, eredendő végcélt, eredeti tapasztalatot, valamit, ami magát az igazságot létezni engedi. Van, akinél az igazság nem a kanonikus helyességtől, de nem is eredendőségétől szerez jogot arra, hogy igaznak számítsa, hanem főleg a tudás relatív, értsd: történeti relációkban gazdag vonatkozás-teljességétől. S végül van olyan is, aki – miként már Ágoston³ is – az igaztól nem érti külön a jót és a fenségest, így az igazság mértéke neki mindig a jobbítás kérdése is lesz, beleértve az ehhez alapul vett mérték örök kérdésességét.

A filozófia tradícióegésze ennek megfelelően az igazságalkotás eltérő alapjai szerint tagolódott, irányai mind metafizikai, mind kritikai verzióiban. A gondolkodás megteremtett *kánon* alapú metafizikákat; sorozatképző szabályuk megadásának erős igényét vallja magáénak ezek kritikai változata, az analitikus filozófia is. Születtek *arkhé* alapú bölcsesetek, melyek kritikai változata, a fenomenológia szintén ősforrás alapú, az eredendőség kérdésére érzékeny irányzat. Létrejöttek mellettük *dialektika* alapú metafizikák is, amik a tudás-köztesség, a *dia-logosz* elvén nyugodtak; ezt vette alapul, kifordítva, a dialektika kritikai inverz-iránya, a dekonstrukció is. És születtek az emberi vagy emberen túli léptékre kérdező filozófiák is; és ugyanez az experimentális alap, a mértékre (*metronra*) vonatkozó önvizsgáló kérdésés hívta életre ezek kritikai irányát, a széles értelemben vett pragmatizmust is. Hogy a filozófia alapjai már kezdetben sem voltak egyek, mutatja, hogy eredete éppúgy visszabontható mondjuk a püthagóraszi szám-kánonra és az anaxagóraszi ész-arkhéra, mint a héraikleitoszi dialektikára vagy a szókratikus mértékvizsgálatra.

Másutt már leírtam: a filozófiának Kant óta jó kétszáz évébe telt, mire fogalmakat talált alapjai diverzitására, amik Schopenhauer, Heidegger, Foucault és mások révén külön nevet is kaptak.⁴ Jórészt általuk jutott el oda a filozófia, hogy, heideggeri szóval, az „alapozás transzcendentális szétszóródásá”-ban gondolkodjon, és hagyományának alapjaira már képes legyen, ezúttal Foucault-t idézve, „szóródási rendszerként”⁵ tekinteni, jóllehet domináns önképe persze még ma sem ez.

A tudomány a filozófiánál később fogott bele, hogy elfogadtassa magával fundamentumainak a sokalakúságát. De e törekvés képviselői ezt annál intenzívebben teszik;

---

³ Pascal (i. m. 61. o.) idézi Ágostont: „Non intratur in veritatem nisi per charitatem” (*Contra Faustum Manicheum*, XXXII, 18. [Nem léphetünk be az igazságba, csak a szeretet által.]

⁴ Ezek: megadandó alap (*ratio reddenda*; kánon-hagyomány), létrehívó alap (*ratio efficiendi*; arkhé-hagyomány), keletkezési alap (*ratio fiendi*; dialektika-hagyomány) és alap kontra ok (*ratio contra causam*; mérték-hagyomány). Minderről lásd az *Idő és szinkretizmus* című könyvem (Kalligram, 2013) vonatkozó fejezetét.

⁵ Martin Heidegger: „Az alap lényegéről”. Ford. Ábrahám Zoltán. In Heidegger: *Útjelzők*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 170-171. o. Michel Foucault: *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2001. 52. o.

noha igyekezetük őket sem tette prófétává saját hazájukban. A tudomány közel egy évszázada próbál megbarátkozni önnön polimorfíája gondolatával, szemben uniform önképével, mely az egy-igaz úton elérendő igazság evidenciáján alapul.

A tudományt ezen öneszmélő reflexiójában a *tudományos érvelési sztenderdek kutatása* vezeti, amelynek kulcsfogalma a *stílus* lett. Itt a biológus Ludwik Fleck, a szociálpszichológus Gordon Allport, a szociológus Mannheim Károly és a matematikus Claude Chevalley nevét illik rögtön megemlíteni. Ők vágtak neki először az 1930-as években a gondolkodási stílusok nagy ismeretlenének. A stílusvizsgálati folyamatnak ezt a kezdeti lendületét a tudományfilozófia, a matematika, a pszichológia és a pedagógia vitte tovább az 50-60-as évektől. E hullám terjedt át aztán a természettudományokra is a 80-as években, főleg a tudományos érvelési stílusok és az intellektuális stílusok elméletei révén.

A fő tudományos érvelési stílusok száma, amely első teoretikusainál (Crombie, Hacking) hattal indult, újabban (Winther, Bueno) négyenél látszik megállapodni. E négy: a *taxonómikus*, az *axiomatikus*, a *genealogikus-evolutív*, végül az *analogikus-hipotetikus* érvelési stílus.⁶ S valóban, ne állna más stílusú tudományművelési alapon, akinek rögzíthető szabályok adta számbavétel, vagyis taxonómia kell a tudás elismeréséhez, szemben azzal, akinek a tudományos ismeret igazként való elfogadásához az kell, hogy visszavegye egy ősfaktum vagy egy őselv axiomatikus hitelesítő erejére? S valóban ne preferálná a tudományos érvstílusok további fajtát az, aki a paradigmák történeti vonatkozásrendszerétől várja el egy nézet tudományos hitelesítését – mert magát a tudást is genealogikus-evolutív képződménynek tartja –, szemben azzal, aki an-arkhikusan, mindenféle normát, paradigmát, kutatási tervet mellőzve, *ad hoc* analógiák és hipotézisek keresővonaláival próbál szert tenni igaz ismeretre?

Tehát az alapok sokalakúsága, Merleau-Ponty szavával a „gondolkodási stílusoké” vagy Swedbergével a „teoretizálási stílusoké”⁷ egyaránt sajátja a filozófia és a tudomány terének, függetlenül attól, hogy egyik filozófus irtózik egy másik irányzatától, vagy hogy az egyik tudós elme a tudományos érvelés *egyik* sztenderdjére esküszik, egy másik meg a *másikra*. Mert ami a filozófiában az alapok sokalakú tere, az a tudományban a polimorf érvelési stílusoké. Ez utóbbiakat is az jellemzi, ami minden stílusra áll. Érvényük széles lehet.

---

⁶ Rasmus Winther és Otavio Bueno vonatkozó szövegét lásd *Studies in History and Philosophy of Science* 2012, 43. számában. Az *experimentális* és a *statisztikai* érvelési stílus-párt (ezeket Crombie és Hacking külön stílusoknak vette), mind a biológusnak induló Winther, mind a matematikus Bueno egy másik stílussal vonja „koalícióba”. Ennyiben vitatják el tehát mindketten e két stílustól a többiekkel egyenrangú, „tisztá” státuszt.

⁷ Maurice Merleau-Ponty: *A filozófia dicsérete*. Ford. Sajó Sándor. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2005. 96. o. A „teoretizálási stílus” kifejezést Richard Swedberg használja a „From Theory to Theorizing” című tanulmánya lábjegyzetében. Lásd *Theorizing in Social Science. The Context of Discovery*. (ed. Richard Swedberg) Stanford: Stanford University Press, 2014. 217. o.

Akár általánosan elfogadott is. De egy biztosan nem az övék. Az egy-igaz mivolt. Stílus sohasem gondolható el egyedülként, hanem csak a stílusok egyikeként, elütve másféle stílustól.

Ám eredeti kérdésem ettől még sajnós kérdés marad. *Vajon ezt a (tegyük föl) valóban polimorf teret hogyan tudnám elgondolni az egyenrangúan igaznak-tartott alapok terének?* Tényleg képes volnék ezt sokalakú képződménynek tekinteni? Utóvégre mindig egy bizonyos alap és gondolkodási-érvelési stílus elkötelezettjeként találjuk magunkat, legalábbis egy bizonyos prioritási rendet adó elegyükének. Vajon tudnám-e bármelyik gondolati alap igazát, beleértve a sajátomat is, olyan igazságnak elismerni, amelynek akár ellenkezője is igaz lehet?

4. A „mély igazságok”

A válaszhoz mindenekelőtt egy különbség tisztázandó. Az *alap* más, mint az *alaptétel* (alapvetés).

Egy alapvetés tartalmi értelemben jelenti egy felfogás összegző tételét. Olyan, mint egy *emléma*. Egy egész gondolati perspektívát jelez, amelyben mondjuk igaz az, hogy Isten az egyetlen valóság, hogy a természet a matematika nyelvén íródott, vagy hogy a világot tartó elefánt egy teknős hátán áll. Láthatjuk ezeket az alaptételeket távolnétben, történeti szemmel, sokaságukban és ilyen értelemben egyenrangúakként más alapvetésekkel. De van egy elvehetetlen sajátosságuk. *Ellentétes alapvetésekből egy időben csak egyet tudunk a saját igazságunknak vallani.*

Velük szemben az alapok, mint már James, Wittgenstein és Heidegger is látta: nem tételezések. A gondolati alapok polimorfíája nem tartalmilag, hanem műveletileg veendő, formailag értendő. Általuk igazság-hitelesítő műveleti elveket preferálunk. Ezek az alapok kinél-kinél egy adott műveleti mintázat képét adják ki. Az alapok: késztetettségek bizonyos igazságalkotások preferálására. Nem olyanok, mint az alapvetések szentencia-emblémái. Inkább *textúra-vízjelre* hasonlítanak. Hitelesítő erejük előnyben részesítésének is többnyire látens előtörténete van: a mesterekkel való kezdeti azonosulástól a lerakódó tapasztalatok ülepitő-kristályosító folyamatáig. Ilyen műveleti elvet képviselhet mondjuk a nagy betűs Szabály, a Forrás, a Viszony és a Mérték, vagyis a sorozatképzést, az eredetfeltárást, a vonatkoztatást és a léptékadási kísérletnek való kitettséget preferáló „teoretizálási stílus”. Alapot tehát nem tételezünk; azon már eleve rajta találjuk magunkat – ráhagyatkozva igazsághitelesítő erejére.

Az alap és alaptételezés közti különbség felvillantása némi reményt ad a kérdésünk megválaszolásához. Ha az alapvetések (alaptételek) ellenigazságait nem lehet együtt, egyszerre igaznak tartani, és ha az alapok valóban eltérnek az alapvetésektől, akkor lehetséges, hogy az alapoknál nem kizárt az ellenigazságaik igaznak tartása. Már, ha találni a Földön olyan fafajtát, amelyből az efféle *ELLENTÉTES IGAZSÁGAINK EGYÜTT IGAZAK* vésetű vaskarikát hajlítani lehet.

Északon, Koppenhága környékén viszont termelt egyszer ilyen növény. Niels Bohr írja, hogy koppenhágai fizikus-kollégái közt forgalomban volt a „mély igazság” (tiefe Wahrheit) frázis. Ezen pedig épp *olyan igazságot értettek, amelynek az ellenkezője is igazság.* Idézem:

„A Koppenhágai Intézetben (...) problematikus helyzetekben gyakran tréfákkal vigasztaltuk egymást, s ilyenkor közkedveltségnek örvendett a kétféle igazságról szóló régi mondás. Az egyik fajta igazság kategóriájába az olyan egyszerű és világos megállapítások tartoznak, amelyek ellenkezője nyilvánvalóan nem tartható fenn. A másik fajta, ún. ’mély igazságok’ ezzel szemben olyan állítások, amelyeknek ellenkezője is mély igazságot tartalmaz (...) [A]hol a ’mély igazság’ az uralkodó, a munka izgalommal van tele, és a fantáziát szilárdabb támasz keresésére indítja.”⁸

A fiatal tanítványkolléga, Carl Friedrich von Weizsäcker szerint Niels Bohr egyszerűbb alakban is emlegetni szokta a „mély igazságokra” vonatkozó különbségtételét. „Vannak tudományos igazságok, és vannak mély igazságok. Az előbbiek ellentéte hamis, utóbbiak ellentéte viszont szintúgy igaz.”⁹ Niels Bohr fia, Hans Bohr szerint ez a különbségtétel volt apja egyik kedvenc maximája.¹⁰

Ez nem csoda. A „mély igazságok” frázisának ugyanis, a tréfa ellenére, erős, önreflektív nyomatéka volt Niels Bohrék körében. Utóvégre kutatásaik, mint ismert, az ún. komplementer igazság-ellentétek körül forogtak. Ezekben, ez is köztudott, együtt találtatott igaznak két ellen-állítás. Egyrészt, hogy fény *hullámtermészetű*, másrészt, hogy a fény *korpuszkuláris természetű*. A kvantumfizika tudósait, akik ezt az állítás-kettőséget először kimondták, a *megértési minta* aggasztó hiánya tette tanácstalanná.

Látniuk kellett: itt nem a régies „kettős igazsággal”, és nem is a szkeptikus apóriákra vagy Kant antinómiáira hajzó igazság-viszályal van dolguk. Ezeknek ugyanis mind van feloldásuk: igazságuk „más vonatkozásban érvényes”, „nem tudható” vagy „attól függ”. A

---

⁸ Niels Bohr: „Vita Einsteinnel az atomfizika ismeretelméleti problémáiról”. *Atomfizika és emberi megismerés*. Ford. Nagy Tibor. Budapest: Gondolat, 1964. 98. o.

⁹ Rainer Specht: „Zur Metaphysik-Funktion der Philosophie”. In *Wozu Philosophie? Stellungnahmen eines Arbeitskreises*. Hermann Lübke (hrsg.) De Gruyter, 1978. 164. o.

¹⁰ Makoto Katsumori: *Niels Bohr's Complementary. Its Reconstruction, History, and Intersections with Hermeneutics and Deconstruction*. Dodrecht, Heidelberg, London, New York: Springer, 2011. 23. o.

fény természetére vonatkozó két ellenigazság ellenben nem részesül a feloldozhatóság kegyelmében. Ezek ellentétességükben *együttesen* kárhoztattak igaz-létre. És együttesen is vonatkoznak arra, amiről ellentétes igazságukat állítják, miként ezt Tomas Bohr, Niels Bohr unokája joggal jegyzi meg: egy „teljes leíráshoz mind a két aspektus szükségeltetik”.¹¹ Akadt hát a koppenhágaiaknál is, mint Niels Bohr fogalmazott, „problematikus helyzet”, amiért nagyon is kijárt nekik a „mély igazságok” felzetű, fanyar tréfájú „vigasztalás”. Mármint azért, hogy az ellenigazságok együttes igaz-léte felfogásunk egész alapját teszi kérdésessé.

5. *Közjáték, avagy hol is kezdjük*

Az ellentétességükben egyaránt igaznak tartott „mély igazságok” paradoxitása nem előzmény és nem párhuzam nélküli. Bohr számára fontos szellemi előd volt, mint ez életútjának ismerői tudják, a szintén koppenhágai Kierkegaard, akinek az egyenrangú életutakról szóló stádium-elméletét igen nagyra tartotta (például öccsének is e könyvet küldte ajándékba). A kierkegaard-i paradoxitás-rokonsághoz egyébként elég földélni magunkban a „házasodj meg, meg fogod bánni, ne házasodj meg, azt is meg fogod bánni” közismert frázist a *Vagy-vagy*-ból.

De az igazság-ellentétek egyidejű, paradox igaznak tartása ügyében talán még fontosabb az a filozófus, aki egyébként Kierkegaard-nak is elődje volt: Pascal. Talán ott érdemes kezdeni, ahol ő is kezdi. Mármint, ahol ő kezd érteni két ellentétes igaznak-tartást. „A két ellentétes érv. Ezen kell kezdenünk: nélküle semmit sem értünk, minden eretnokség; sőt minden igazságot meg kell toldanunk azzal, hogy nem feledkezünk meg az ellenkezőjéről sem.”

Jelen írás is egy idevágó Pascal-mottón kezdte. De hadd folytassa hozzászoktatásunkat a „mély igazságok” ellentétes igaznak-tartásához még néhány idézet a *Gondolatokból*, minden kommentár nélkül, saját kiemeléssel: „Sem az *ellentmondás* nem kritériuma a tévedésnek, sem a *hiánya nem jele az igazságnak*.” „A szkeptikusoknak, a sztoikusoknak, az ateistáknak stb. minden tételük igaz. Csak a következtetéseik hamisak, mert az *ellenkező alapelvek is igazak*.” „[A] *hitnek két, egyformán kétségtelen igazsága van*: az egyik, hogy a teremtés vagy a kegyelem állapota az embert az egész természet fölé emeli, minthogy Istenhez hasonlatossá, az ő istenségének részesévé teszi, a másik, hogy a romlottság és a bűn állapotában lebukott e magasságból, és hasonlatossá vált az állatokhoz. *E két tétel egyformán szilárd és bizonyos*.”

---

¹¹ Tomas Bohr: „Keeping Things Open”. In Olivier Darrigol et al. (eds.) *Niels Bohr 1913 – 2013. (Poincaré Seminar 2013)*. Progress in Mathematical Physics 68. Birkhäuser, 2016. 43. o.

„[A]z emberek egyaránt méltatlanok és képesek Istenre; *méltatlanok* romlottságuknál, és *képesek* eredeti természetüknél fogva.” „A vallás tehát *egyszerre hirdeti* az embereknek ezt a *két igazságot*: létezik egy Isten, akire képesek, de létezik az emberi természetben egy olyan romlottság is, amely méltatlanná teszi őket Istenhez.”¹²

Még egy pihentető közbevetés, egy bekezdés erejéig. Ha volt író, aki, távol minden banalitástól – viszont közel mind Pascalhoz, mind Kierkegaard-hoz, mind Bohrhoz –, művészi erőt tudott adni a „mély igazságok” ellenirányúságának, annak, hogy bennük egész gondolati alapok, lehetséges életfundamentumok öltenek poláris alakot, az a fizikus-matematikus Ottlik volt, aki a 30-as években egyetemistaként történetesen a koppenhágaiak természettudományos, szellemi iskolájába járt. A *Valencia-rejtély* hősenek, a fizikus Chelnokynak nem véletlenül lesz nagy barátja épp Niels Bohr. Nemcsak arra gondolok, hogy Ottliknál a „Semmi sincs sehogyan” (*A Hegy Lelke*) mindig együttes ellenigazságként értődik azzal, hogy „Minden megvan”. Van nála erre egy beszédesebb példa. A *Buda* nyitányában ugyanis egy nyári estén a főhős Bébét éppen a „mély igazságok” polaritása nyelvén találjuk beszélgetni társnő-feleségével, Mártával (kisebb kihagyásokkal idézem). „Összegeztem magamban: Nekem soha semmi nem sikerült. (...) Igaz, gondoltam, de ehhez hozzá kell tenni: Nekem mindig minden sikerült. (...) 'Nekem soha semmi nem sikerült' – mondtam Mártának vigyorogva. Vigyorogva, mert Márta tudta, hogy ez igaz, és az is igaz, hogy nekem minden sikerült.”

Ennyit rövid közjáték gyanánt.

6. A „mély teóriák”

Korábban citáltam a Niels Bohr szavait felidéző Weiszäckert, de már az ő tanítványa, Rainer Specht szavai alapján. Azért hozom szóba őt, mert tudtommal ő az egyetlen, aki Bohr „mély igazság” frázisából kiindulva *filozófiai elméletet* alkotott, az ún. „mély teóriák” elméletét. Ez a közel negyven évvel ezelőtt vázolt elmélet elég visszhangtalan maradt, itt muszáj hát pár szóban összefoglalnom.

A „filozófiai pozíciók” Rainer Specht szerint „metafizika-funkciót” is betöltenek: ún. „mély teóriákkal operálnak”. Példáit idézve, ilyen az, hogy az ember hajlik-e a jóra, vagy sem; ilyenek Kant megállapításai a méltóságról vagy az ész feladatairól. Specht a „mély

---

¹² Az idézetek sorrendben (aforizma- és oldalszám megadásával) Blaise Pascal: *Gondolatok*. Ford. Pödör László. Budapest: Gondolat Kiadó, 1983. 567. (272. o.); 384. (182. o.); 394. (196. o.); 434. (212. o.); 557. (269. o.); 556. (266. o.)

teóriák” névvel kifejezetten utal lábjegyzetben Bohr „mély igazságok” frázisára, hisz, mint írja, a „mély teóriák” olyan metafizikai állítások, amelyek ellenkezője is igaz lehet. *Isten van – Isten nincs, a szellem az első – az anyag az első, szabadság van – szabadság nincs*: ezek olyan ellentétes tételek, amelyek „teoretikusan eldönthetetlenek, ám a filozófiák eljárásaiban, kijelentéseiben mértékadó”. Persze az, hogy képviselhetők-e, mindig kérdés lesz. Képviselhetőségükre nézve, mint Specht írja, egyetlen általános elv létezik. Eszerint *kizárt*, hogy „egy mély teória specifikus érveinek érvényük legyen egy másik mély teória cáfolatára”.¹³ A „mély teóriák” ily módon egymástól cáfolhatatlanok, és ennyiben egyenrangúak.

Távolról ígéretesnek tűnt Specht mélyteória-elmélete, hogy eredeti kérdéseimre választ találjak benne. Arra, hogy a filozófiai hagyományok és tudományos érvelési sztenderdek alapját miként tudnám egyenrangúaknak látni. Ám közelebbről és persze csakis kérdéseim felől szemügyre véve a mélyteória-elméletet, az eredmény mégis elég sovány lett. Két döntő baj miatt.

Egyik, hogy „mély teóriákat” tucatszám tudunk gyártani. Az élet szép. Az élet szörnyű. A világ örök. A világ múlandó. A nők gyengék. A nők erősek. Isten létezik. Isten nem létezik. A pénz minden. A pénz semmi. Létünkben ott honol az értelem. Létünk merő értelmetlenség. Az élet halandó. Az élet halhatatlan. A tudósok nagyszerű koponyák. A tudósok szörnyeteg fafajok. E banális ellenigazságok egyik tagja is „mély teória”, másik is. Azzal a lapos tanulással tudnak szolgálni mindössze, hogy elég *két ellentétes hitbe* botlani, s már oda is bennünk az *egy-igazságaink* tudománya. A „mély teóriák” tehát túl kitettek a felszínességnek, hogysen a filozófiák és a tudományok alapjáig hatoljanak.

Másik, nagyobb baj a „mély teóriákkal”, hogy Specht példái egytől-egyig alaptételezések. Ezért ellenigazságaikat nem is tudhatjuk egyszerre vallani saját igazságunknak. Közülük legalább az egyiket nem tartjuk igaznak.¹⁴ Csakhogy így eleve nem is lehetnek „mély igazságok”. Hisz ez utóbbiak, mint Bohrtól tudjuk, ellentétben a „mély teóriákkal”, mindig csak és kizárólag *együtt tartandók igaznak*.

Itt hát el kell válnom a „mély teóriák” amúgy nagyon invenciózus és fontos spechti elméletétől, visszatérve ihletőjükhöz, Bohr „mély igazságaihoz”. Nem mintha Niels Bohr maga átlátta volna, hogy zseniális ötlete pontosan miben is nyeri el a filozófiai dimenzióit. Ha így lett volna, nem azt hozta volna föl példának Paul Diracnak a „mély igazságokra”, hogy Isten van és Isten nincs.¹⁵ Mert: ez, mint láttuk, lehet ugyan példája a „mély teóriák” –

---

¹³ Rainer Specht: i. m. 167. skk. o.

¹⁴ Mindkettőt azonban természetesen tarthatjuk *hamisnak*, mondván, nem vagyunk képesek tudni egyiket sem.

¹⁵ Dirac visszaemlékezését („The Versatility of Niels Bohr”, *Rozental*, 1967, 309. o.) idézi Katsumori i. m. 23. o.

ellentétükben könnyen *elgondolható* – metafizikai eszméire, de nem jó példa az együtt fennálló, ellentétes *igaznak-tartást* jelző „mély igazságra”. Istennek a létét és nemlétét együtt, egyszerre talán csak isteni vagy költői erudíció tudja igaznak tartani. A még legszárnyalóbb teóriáikban is sokkal prózaibb halandók jobb, ha ezen nem erőlködnek.

Magukhoz a „mély igazságokhoz” térnék hát vissza, és nem Niels Bohr róluk adott (nem annyira mély) példájához. Annál is inkább érdemes az eredeti elképzeléshez visszatérnem, mert alighanem itt keresendő a válasz eredeti kérdésekre. Ez a válasz következő. *Ha a filozófia az igaz tudásra tett vállalkozás, ám célja éppígy lehet a nemtudásig való eljutás, a történő tudás relatív teljességének elérése vagy a cél-nélküliség tudásának elsajátítása, akkor a filozófiai hagyományok ezen eltérő alapjai csakis úgy tarthatók együtt, egyszerre igaznak, ha mindet „mély igazságnak” tekintjük a Niels Bohr-i értelemben, azaz, ha valamennyit olyannak tartjuk, amelyeknek az ellenkezője is igaz lehet.*

Most jutottunk el a NIELS-formulához. Megértéséhez röviden el kell mesélnem, hogy én hogyan jutottam hozzá.

7. A NIELS-formula

Friss diplomásként egy tréfás kedvű, érettségi előtt álló osztály rávett engem, zöldfülű tanerőt, oldanék meg egy feladatot a táblánál. Rá kellett volna jönnöm, mi az, ami egy *Számot*, egy *Ikont*, egy *Betűt* és egy *Szimbólumot* egyesít. Fölírták a táblára. A szám a 8-as volt, az ikon egy Fenyőé vagy felfelé mutató Nyílé, a betű a nagy M, a szimbólum egy vonalra állított embléma, mely egy Talpas Szívre hasonlított. Mondták, keresendő valami apróság, amely összeköti őket.

Gyötrelmes tanácstalanságom ecsetelésétől megkímélem a jelen előadás hallgatóit, akik nyilván tudják a pofonegyszerű megoldást. Én nem tudtam. Csak vergődtem bonyolultnál bonyolultabb ötleteim közt a tábla előtt, hátam mögött az olykor nyerítve kuncogó ifjúsággal. Az Oidipusz-monda híres Szfinx-feladványa a reggel néglábú, délben kétlábú, este meg háromlábúvá változó szörnyetegről semmi ehhez képest, futott át rajtam; irodalomóra lett volna matek tagozatosoknak. Állítom, egységnyi idő alatt ebből a Szám–Ikon–Betű–Szimbólum alakú szörnyből kevesen próbáltak kikínlódni nálam találékonyabban valami egyféleséget.

Feladtam. Mi lett volna a megoldás? Ezt a Szám, Ikon, Betű és Szimbólum alkotta, heteromorf szörnyet meg kellett volna hagynom a maga sokféleségében. A négy alkotóelem

közepére elég lett volna aprócska függőleges vonalat húzni, amely kettévágja őket tükrözési tengely gyanánt. Ez a kis geometriai lépés ugyanis rögtön látni engedte volna a 8-as számban tükröképével együtt a 3-at, a Fenyő ikonban a 4-et, a nagy M betűben az 1-et, a Talpas Szív szimbólumában a 2-t. Füleimet lógatva elkullogtam a táblától. Egy, kettő, három, négy; számár tanár, jobb, ha mégy.

A pofonegyszerű megoldásból megérthettem, hogy nemcsak *saját korunk gyermekei* vagyunk (mint Pascal és Eco mondja), de *saját szisztéma-korlátainké* is. Ha kifőzünk valamit, azt nem különálló eszméssel, nem egyes gondolatokkal tesszük. Nietzsche joggal emlékeztet, hogy a *sapiens* szó, a „gondolkodó” a *sapere*-ből, az „ízlelni”-ből ered. Gondolati ízeinket mindig az értés-hozzávalók (rendszerek és paradigmák, alapok és stílusok) egész készlete hívja elő. Nélkülük szemernyi egyedi sütnivalónk nem lenne.

Köztük kap irányt a késztettségünk, hogy *valamilyen gondolati alap hitelesítő erejére ráhagyatkozhassunk*. Köztük válik meghatározottá ez a többnyire latensen munkáló vágyunk és törekvésünk, amelyet Leibniz *appeticiónak* (kívánásnak, éhségnek) nevez.¹⁶ Fundamentum-éhségünk, igazságokat áhító étvágyunk már eleve az alapok és az érvelési stílusok valamelyik intellektuális konyhájának ízvilágában találja otthon magát. Értelmi ízlésünk és gusztusunk már eleve vagy egyikhez, vagy másikhoz találja hozzászoktatva magát, ám sajnos anélkül, hogy ez elgondolkodtatna bennünket más filozófiai gasztronómiák komolyan vétele felől.

A Szám, Ikon, Betű és Szimbólum alkotta feladványon okulva a „mély igazságról” szóló elgondolás *filozófiai tanulságát* később, tréfás önvizsgálatul is, NIELS-formulának neveztem el. Ez nem a „mély igazság” frázis álneve. Hanem: valódi betűszó. Benne a feladványban szereplő jelrendszerek – Szám, Ikon, Betű, Szimbólum – angol szavainak (*number, icon, letter, symbol*) kezdőbetűivel, valamint a megoldás jelző, apró *epszilonéval* is, amely a jelrendszerek tartományai közt észrevétlenül és kimondatlanul megbújik. Ez az apró *epszilon*, a matematikai legkisebbnek a jele, a feladványban természetesen a tükrözési tengelyvonal odaképzése volt. Ez fedte fel a bonyolultnak látszó feladatban a világ legegyszerűbb haladványát. A NIELS-formula név így nemcsak Niels Bohr, de Erdős Pál emlékének is adózik, a kis epszilonok talán legnagyobb barátjának.

Mit mond a NIELS-formula? Amit szoros értelemben kimond, jóformán semmi. Alig több, mint egy tautológia. Ezt mondja ugyanis: *Az alapok igazsága mély*. Avagy ezt: *Az alapok igazsága mély igazság*. Mármint a Niels Bohr-i értelemben az. Más kérdés persze, hogy a NIELS-formula mit próbál kifejezni.

---

¹⁶ Gottfried Wilhelm Leibniz: „Monadológia”. Ford. Endreffy Zoltán. In uő: *Válogatott filozófiai írásai*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986. 309. o.

8. *Ellenkezők szabad illeszkedései*

A gondolati alapok igazsága sokalakú. Egy korábbi írásomban megkockáztattam (*Tanúhegyek és szakadékok*): teoretizálási stílusuk különbsége szerint eltér egymástól négy igaznak-tartás. Ezek: a kánon-tradíció *argumentatív* (érvelési elvű) igazsága, az őselv-hagyomány *alethikus* (kiütközési elvű) igazsága, a dialektika-tradíció *testimoniális* (tanúsítási elvű) igazsága és a mérték-hagyomány *narratív* (értelem-keresési elvű) igazsága. Ha érven keressük az igazságot, akkor mögötte a sorozatképzés igazságalkotó hitelét vélelmezünk; ha kiütközésben tételezzük, úgy eredeztetéstől várjuk, hogy az igazság forrása legyen; ha eleve a csak valamire vonatkozó tanúsításban véljük az igazságot, akkor mindig egy rákérdésvizonyból hisszük elénk lépni; ha pedig a mérték-keresésben konstituálódik számunkra az igazság, akkor hallgatólagosan már eleve elfogadjuk a mértékvétel ismétlődő *experimentumát*, azt, hogy az igazságról újra és újra más-más életgyakorlat „méretére szabva” tudunk csak számot adni.

Ezzel a polimorfia-eszmével nem az igazság fogalmát és eszméjét kívánom fölnégyelés általi kínhalálra ítélni. Nem is Rorty ama nézetét szeretném újra melegítve föltálatni, hogy ideje az igazság nevű szellemi étkünket idejétmúltként végképp száműzni a filozófia éttrendjéből.¹⁷ Legkevésbé sem. A posztfaktualitás (*posttruth*) silány gondolatízekhez szoktató világkorszaka szerintem a gondolkodó főket kiéhezettebbekké teszi az igazságra, mint valaha, még a filozófiai vállalkozások célja vonatkozásában is.

Az, amit a NIELS-formula – *az alapok igazsága mély igazság* – kifejez, egy *alapállás* lehetősége. Azé, hogy igenlően álljunk hozzá a gondolati (filozófiai, tudományos stb.) alapok sokalakúságához. Ez a lehetséges alapállás nem pusztán tudomásul veszi, de affirmálja is, hogy alapjainkat többféle alpműveleti preferencia teszi sokalakúvá. Annak lehetősége ez, hogy a gondolkodás polimorf *alapjait* – ellentétben az *alaptételekkel* – ellentét-differenciáikban, akár a maguk ellentétével is el tudjuk fogadni.

Hadd gondoljam át még egyszer a jelen hallgatóság előtt, hogy mit gondoltatott át velem a feladványban felrémlő, négyalakú (tetramorf) szörny.

Ezt a rémes jószágot különböző kombinációkkal próbáltam egyféle lényé képzelni magamban – hol algebrai módon (a Számnak megfelelően), hol szemiotikailag (az Ikonból kiindulva), hol litteráris módon (a Betűnek megfelelően), hogy szemantikailag (a Szimbólum

---

¹⁷ Rorty szerint az „igazság természete” filozófiai szempontból „haszontalan téma”. Lásd Richard Rorty: *Irónia, esetlegesség és szolidaritás*. Ford. Boros János, Csordás Gábor. Pécs: Jelenkor Kiadó, 1994. 23. o.

nyomán). De az így nyert igaz-vagy-hamis igazságötletek rendre megálltak a jelrendszerek határainál, amelyeken belül ilyen állításokat egyáltalán tenni lehet. Ezért nem mentem velük semmire. Miért nem? Mert igazságaik más-más alapon állnak. Egyik rendszer sem éri el saját igazságával az alapok mélyét, a sajátját sem. Ahhoz az alapokra vonatkozó differencia tudatát kellene birtokolnia bármelyik szisztémának – a maga alapjának egyedüli érvénye ellenében.

A szám, ikon, betű, szimbólum alapjai nem fordíthatók át egymásba. Ikont leírhatnak betűk, betűket helyettesíthetnek számok, jelképek nyelvén lehet szólni a betűkről is. Ám jelrendszerei alapjaik ennek ellenére eltérők. És eltérő ezeknek az alapoknak az igazsága is. Az ikonok képi igazsága nem számolható ki, és a számok adta igazságokat sem adhatják vissza képek vagy betűk. A szimbólumok igazsága sem betű szerinti vagy számszerűsíthető igazság (hacsak nem kezdjük pontozni, mint a műkorcsolyában, hogy a jelentésátvitel találó lett-e). Stb.

Így állunk az eltérő teoretizálási stílusú és eltérő műveleti alapú filozófiai hagyományok ügyével is. A jelrendszerekhez hasonlóan náluk is van alap: a szabályrögzítés kánon-igénye, az eredetkeresés arkhé-igénye, a vonatkoztatás dialektika-igénye és a léptékadás experimentum-igénye. Vagy röviden szólva, egy-egy jelképfogalomba sűrítve: a Szabály, a Forrás, a Viszony és a Mérték adta alap.

Ha a NIELS-formula igaz, vagyis, ha az alapok igazsága mély, akkor a Szám, az Ikon, a Betű és a Szimbólum elvvel jelképezett rendszerirányoknak¹⁸ van ugyan fölhatalmazásuk, hogy a maguk stílusát preferálják az igaz-vagy-hamis állításaik képzésekor, de nem ítélnék ilyen igazságigénnyel rendszereik alapjáról. Igaz-vagy-hamis állításaik nem érvényesek sem saját alapjuk megítélésére, sem a másikéra, sem együttes létezésükére.¹⁹ Mert: azok nem igaz-vagy-hamis igazságokként, hanem ennél *mélyebb, igaz-és-igaz igazságokként* fundáltak.

Hogy még egyértelműbb legyen, mit jelent ez a jelképeség: a „NIELS” betűszó-szignál *konkrét értelmé* azt mondja ki, hogy jelrendszerei alapjukra nézve a számok vagy az ikonok rendszere egyenrangú a betűkével vagy a szimbólumokéval. A formula *átvitt értelmé*

---

¹⁸ A feladvány természetesen azáltal vált példázatosá előttem, hogy a Szám, Ikon, Betű és Szimbólum által képviselt jelrendszer-együttállást rokoníthatónak láttam a filozófiák szabály, forrás, viszony és mérték elve reprezentálta négy stílus-égtájával. Hiszen a Számok világa, mint a kánon filozófiai tradíciója, előnyben részesíti a *szabályt*, lévén számot mindig szabály definiál. Az Ikonok világa, mint a forrás hagyománya is, az eredetet preferálja, a visszautalást az *eredeti* képre. Velük ellentétben a Betűk világát, mint a viszony filozófiáját is, az jellemzi, hogy a dolgok csak, diakritikailag, egymásra *vonatkoztatva* nyernek jelentést. A Szimbólumok világában, ahogy a mértékvétel bölcséleti hagyományában is, minden azon áll és bukik, hogy a jelentésátvitel mértéke el lett-e találva vagy sem.

¹⁹ Az alapok tehát az igaz-vagy-hamis állítások lehetőségfeltételei. Ugyanez áll a tudományos érvelési stílusokra is. Ian Hacking sokszor említett gondolatát, hogy a stílus „teremt lehetőséget igaz-vagy-hamis” állításokra, Marica Setaro általánosabb alakban is megfogalmazza: „Új stílusok... a lehetőség új feltételeit vezetik be.” Marica Setaro: „L’epistemologia storica dei concetti: una questione di stile. Confronto a distanza fra Ian Hacking e Arnold I. Davidson”. *Medicina & Storia*, X, 2010. 19-20 sz. 226.s o.

sem sokkal bonyolultabb. Ez azt mondja ki, hogy teóriastílusukra nézve a szabály vagy a forrás elvű filozófiák egyenrangúak a viszony vagy a mérték elvű filozófiákkal. Más szóval (s itt csak a metafizikakritikai irányokat nevesítve) *az analitikus vagy a fenomenológiai irány filozófiai alapja egyenrangú a dekonstruktív vagy a pragmatikai irányéval*. Jóllehet alapjuk igazsága eltérő, sőt ellentétes egymással.

Az apró *epsilon* jele ebben a differenciális (diakritikai) összefüggésben kap értelmet. Azt jelzi, hogy a gondolati alapok igazságának egyenrangúsága – mivel más-más rendszeren belül teszünk róluk állításokat – alig látható. De létezik. Gondolkodásunknak, szemléletünknek meg kell hát küzdenie azért, hogy ez az egyenrangúság kitűnjék előttünk.

Ez az *epsilon* tehát egy látószöveget jelez. Azt, ahonnan rálátni a sokalakú rendszerekre, amelyek a maguk sokszor egymást kizáró, tudományos, igaz-vagy-hamis igazságú *alaptételein* nyugodnak. De ahonnan rajtuk át lelátni az *alapot* is. Ott viszont azt látni, hogy ezek „mély igazsága”: *tágas*. Ezek megférnek többes igazságukkal.

E látószög felvételéhez csak annyi kell, hogy az alapokban és „mély igazságaikban” paradox értelmű komplementaritást lássunk: az *egymást kiegészítő ellentmondás*, az *egymástól elütő összetartozás* esetét. E paradox értelemez az antik elődök formulái közül nyilvánvalóan Hérakleitosz „visszacsapódó illeszkedése” áll a legközelebb: az *ellenkezésé, amely önmagával mégis összhangban van*.

S még valamit, ha már a mély alapok és mély igazságuk paradox illeszkedésénél tartunk. *Az igazság lényegéről* című szövegében Heidegger ezt írja: „Az igazság létezése szabadságként lepleződik le”. A szabadság pedig *Az alap lényegéről* című írása szerint nem más, mint „*az általában vett alap eredete*”.²⁰ Alap és igazság közt tehát létezik kapocs: a lehetőség nyitotta szabadság. Az alapok polimorf tere adta tágasságon pontosan ez értendő: a gondolkodás alapjai és „mély igazságai” közt *lehetőségként létesült szabadság*.

Mindebből, gondolom, már kiviláglik, hogy nem *felszínesebb* viszonyt látnék szívesen a filozófiai vállalkozások igazságalapjai ügyében, idejétmúltaknak tekintve őket. Ellenkezőleg, *mélyebbet*: komolyan venni „mély igazságukat”. A NIELS-formula a mienkétől eltérő filozófiai elv megértése iránt lényegében *tétlen* (unicista, agnosztikus, teleologikus, eklektikus) alapállással ellentétben *tevőleges* megfontolásra indíthat. E szinkretistának mondható alapállás, mely a NIELS-formula példájában megfelel az *epsilon* szerepének, nagyjából a következőket mondja ki.

Ne házasítsd az igazságot a magad szellemi otthonához. A filozófiai hagyományegész polimorf – mert legalább négyfejű (tetramorf) – szörnyetege nem domesztikálható. Tekintsd

---

²⁰ Heidegger: „Az alap lényegéről”, illetve „Az igazság lényegéről” (ford. Pongrácz Tibor), *i. m.* 185., 162. o.

hát „mély igazságoknak” a rendszerek alapjait, legyenek bár a tudományoké vagy a filozófiáké. Fogadd el, hogy az alapok nem tartozhatnak a „tudományos”, igaz-vagy-hamis igazságok közé, lévén az alapok ezek lehetőségfeltételei. Az igaz-és-igaz alapok különműsége éppen ezért nem az igaz-vagy-hamis igazságok ellenében áll fenn, hanem azok javára.

Az a kor, amely a „mély igazság” kifejezését adta, kivételesen termékeny időszak volt a fizikának. Olyan koré, mely tele volt „problematikus helyzetekkel”, mikor is bizonyára elkelt a fanyar tréfák adta, nagyon is komoly vigasztalás. Kérdés, vajon nem kelne el a mai, szintén problematikus helyzetű, szkeptikus és eszmeínséges filozófiában is, hogy fő hagyományainak alapját egytől-egyig a „mély igazság” név illesse, tudomásul véve az egy-igaz létükbe vetett hit szertefoszlását. Meglehet, egy ilyen alapállás az intellektuális „fantáziát” – amin a filozófus Hume és a fizikus Einstein egybehangzó nézete szerint *minden gondolkodás megfordul* – a mai filozófiában is „szilárdabb támasz keresésére” indítaná, és olyan munkára serkentené, amely „izgalommal van tele”.

9. Epilógus

Hadd zárjam azzal, amivel kezdtem, tünődve kollégám előadásán. Tartozom elmondani, hogy miért volt számomra *tanulságos* az előadó egyik legfőbb érve, amelyet az analitikus filozófia elsőbbsége mellett fölvonultatott, jóllehet magam, mint ez előadásomból kitűnhetett, sem ezt a nézetet, sem kiindulópontját nem osztom. Tözsér fő érve az volt, ezúttal is szabadon idézve őt, hogy bár a filozófia analitikus főútján nem okvetlenül lehet elérni több tudást, mint leágazásain, de kevesebb rajta, úgymond, a „bullshit”. Ez az út tehát igazából azért főút, mert a többinél *jobban takarítható* érvekkel, definíciókkal, korrekciókkal.

Rokonszenvesnek találtam (hadd nevezzem nevén anyanyelvemen) ezt a *lócitrom-minimalizálási elvet*. Nem mintha legalább ezzel egyet tudnék érteni. Ahhoz analitikus filozófustól is olvastam már jó pár üres, gagyis szórszálhasogatást, s jó pár olyat is más filozófiákat művelőktől, amit aligha lehet *bullshit*nek tartani. Mégis, jó volt hallani azt, hogy az előadó javasolta elvben nincs semmi fölényesen előírt dogma, semmi pedáns regula. Igaz, hazabeszél ő is, mondván, saját irányzatáé a filozófia főútja. De legalább nem azt állítja, hogy ezen a pompás sugárúton jóval több aranyló igazságra leljen. Csak azt, hogy jóval kevesebb – lócitromra.

Persze nem vitás: hazabeszélek én is. A filozófia lócitrom-minimalizálási elve iránti rokonszenvem ugyanis kétségkívül annak szól, hogy annak indoklását megférni látom a NIELS-formula elvével. Mert: ha tényleg igaz, hogy a filozófiai irányok preferálásában *ráció-higiéniái megfontolások* döntenek, ez szükségképp azt is jelenti, hogy *nem az alapjukról tudni vélt igazságtöbbletek vagy igazságdeficitek* döntenek ebben. Ez pedig elég ahhoz, hogy ez az érv se vonhassa kétségbe a filozófiai alapok, illetve a tudományos érvstílusok egyenrangúan „mély igazságának” létjogát, vagyis a NIELS-formula érvényességét. De persze nem vitás az sem, hogy *ezen túl* az utak már elválnak, minden rokonszenvem ellenére is.

Utóvégre, a NIELS-formula – az alapok igazság-többségének affirmatív tétele – épp *ellentétes alaptétel* a filozófiai „főutak” bármely alapvetés-igazolásával. Előadásom mottója is a polimorfia képviselte tágasság okán rímel a NIELS-formulára. *Non omnis fert omnia tellus*. A szisztémák földje sem hoz meg mindenütt mindent. *Az alapok igazsága mély*. Egyik alap sem támasztéka bármilyen igazságnak. Egyik út sem főút, hogy önmagán keresztül és alsóbbrendű úthálózatain át elvezessen bárhova. Egyik szisztéma-televény sem olyan, hogy rajta bármely igazság szárba szökjön mindenfelé. Ahhoz az alapok igazsága túlon túl mély: többfelé nyúlik le preferenciáink ismeretlenébe.

Nietzschétől véve a szót: a filozófia nagykönyve „mindenkié és senkié”. A gondolkodás, az észhasználók e közös senkiföldje pedig már alapjaiban véve is polimorf. És minden bizonnyal *szabad* tudásművelésre alkalmas, tágas televényként tud csak termőre fordulni igazán.

Én ezért tartom *mélyen igaznak* Niels Bohrnak azt a mondását, hogy: „A tágassággal világosságot nyerünk.”²¹ Ha pedig akad, akinek ez a mondás mégsem volna mélyen igaz, sebaj. Ez esetben felőlem nevezheti akár „mély igazságnak” is.

---

²¹ Werner Heisenberg: *Rész és egész. Beszélgetések az atomfizikáról*. Ford. Falvay Mihály. Budapest: Gondolat, 1978. 337. o.